

УДК 159.947:355.477

Олег ГРИЦИНА,

*Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький*

СКЛАДОВІ СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ КЕРІВНИКА ОРГАНУ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

У статті на підставі аналізу наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону уточнено сутність і конкретизовано структуру їх психологічної стійкості.

Ключові слова: *структура психологічної стійкості, керівник, орган охорони державного кордону.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема психологічної стійкості військових керівників має виняткову важливість як для психологічної науки, так і для практики професійної діяльності. Водночас наявні суперечності, невизначеність у їхньому науковому описі свідчать про нагальну необхідність усебічного аналізу зазначеного феномена. Насамперед важливо уточнити сутність психологічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, визначити складові її структури, виявити закономірності, механізми і можливості ефективного розвитку цього багатомірного психологічного утворення. Для цього потрібен системний підхід до вирішення проблеми і визначення методологічних засад розробки концепції ефективного розвитку психологічної стійкості керівників органів охорони державного кордону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Проблема

© Грицина О.

психологічної стійкості стала предметом досліджень В. Барка, В. Лефтерова, С. Лисюка, О. Матеюка, С. Олексієнка, Є. Потапчука, О. Сафіна, О. Тімченка, А. Якимчука та ін. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали у своїх працях В. Калін, Т. Кириленко, Є. Клімов, О. Саннікова, В. Селіванов, П. Симонов, М. Рапохін, О. Леонт'єв та ін. На сучасному етапі в умовах воєнної агресії на Сході нашої країни особливої актуальності набуває дослідження психологічної стійкості керівників органів охорони державного кордону, зокрема дослідження її сутності та структури.

Метою статті є уточнення сутності і структури психологічної стійкості керівника органу охорони державного кордону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи професійну діяльність офіцерів-прикордонників, науковці зазначають, що вона є діяльністю в особливих умовах, до яких належать відсутність комфортних побутових умов, наявність постійного емоційного напруження та дискомфорту, чітка регламентованість поведінки, висока відповідальність за прийняті рішення тощо. Така діяльність характеризується високою динамічністю (швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами від одного виду діяльності до іншого), несподіваністю, раптовістю, незвичністю, небезпекою, пов'язаною з ризиком для здоров'я та життя, напруженістю, що породжує негативно забарвлені емоційні процеси та стани (тривожність, страх, роздратування, злість, відчай тощо), а також чіткою організацією і суворою дисципліною (на основі вимог статутів та наказів) [1, с. 36]. Сьогодні все це посилюється проведенням бойових зіткнень на державному кордоні, що відрізняються напруженістю, швидкоплинністю та високою інтенсивністю. Психологічне виснаження, яке при цьому виникає, може призводити до зниження ефективності виконання завдань.

Як свідчить аналіз практики роботи органів охорони державного кордону в сучасних умовах, під час здійснення професійної діяльності офіцерів-прикордонників досить часто виникають чинники, які призводять до екстремальних ситуацій. Найбільш частими з них є: тривале емоційне напруження, високий ступінь відповідальності за

доручену справу, хронічні психічні перевантаження, високий рівень небезпеки, часте виникнення непередбачених надзвичайних ситуацій тощо. Психоемоційна напруженість професійної діяльності офіцера-прикордонника, на думку І. Міщука, обумовлюється такими стресогенними чинниками: ризик для життя і здоров'я; дефіцит часу для аналізу обстановки та прийняття рішення; використання зброї; висока ціна можливих помилок; усвідомлення відповідальності за результати професійної діяльності; великі фізичні навантаження; інтенсивний вплив несприятливих чинників навколишнього середовища тощо [2, с. 45]. У таких умовах необхідним є відновлення резервів організму, забезпечення його здатності адекватно змінювати свої функціональні параметри та зберігати стабільність.

Як вважає Є. Потапчук, значні навантаження на організм і психіку суб'єкта в особливих, а тим більше в екстремальних умовах діяльності, призводять до функціональних зрушень його психічного і соматичного здоров'я, первинними проявами яких є: зниження рівня уваги, зменшення обсягу пам'яті, погіршення показників розумової працездатності. Залежно від індивідуальної чутливості уповільнюється (або зростає) частота пульсу, зменшується (або збільшується) рівень артеріального тиску, виникають зміни фонового емоційного стану переважно на тривожно депресивні. Якщо ж навантаження перевищують психічні та фізичні можливості особистості, то в ній на основі нервово-психічної нестійкості можуть виникнути невротичні і девіантні форми поведінки. Зважаючи на специфіку діяльності в особливих умовах, це може зробити особистість небезпечною, як стосовно самої себе (алкоголізація, аутоагресія тощо), так і стосовно навколишнього середовища (використання спеціальних знань та навичок у злочинних цілях, завдання екологічної шкоди довкіллю, необґрунтоване застосування бойового озброєння і техніки тощо) [3, с. 40, 62]. У випадку, якщо ця особистість є керівником, то може постраждати також і підлеглий персонал.

Оскільки об'єктом нашого дослідження є психологічна стійкість саме керівника, то вважаємо за потрібне розглянути феномен управлінської діяльності, яка є основним механізмом забезпечення існування,

розвитку, ефективної діяльності будь-якої організації. У науковій літературі управлінська діяльність визначається як сукупність скоординованих дій та заходів, спрямованих на досягнення певної мети в межах організації [4].

У своєму підручнику В. Дружинін визначає, що за своїм змістом будь-яка управлінська діяльність являє собою реалізацію певних універсальних управлінських функцій (планування, прогнозування, мотивування, прийняття рішення, контролю тощо). Вона є специфічною через організаційний статус її суб'єкта – керівника (який одночасно і є членом організації, і керує нею) та за своїми типовими умовами [5, с. 557].

Для нашого дослідження важливими є визначені В. Дружиніним зовнішні та внутрішні умови управлінської діяльності керівника. Зовнішніми умовами він визначає: жорсткі часові обмеження; хронічну інформаційну невизначеність; наявність високої відповідальності за кінцеві результати; нерегламентованість праці; постійний брак ресурсів; виникнення так званих екстремальних стресових ситуацій. Внутрішні умови, з його точки зору, обумовлені: необхідністю одночасного виконання багатьох дій і вирішення багатьох завдань; суперечливістю нормативних (у тому числі, і законодавчих) приписів, їх невизначеністю, а часто і відсутністю; наявністю нечітко сформульованих оціночних критеріїв ефективності діяльності, а іноді їх відсутністю; множинністю підпорядкованості керівника різним вищим інстанціям і суперечливістю вимог з їхнього боку тощо [5, с. 557].

На наш погляд, аналіз структури управлінської діяльності керівника, урахування визначених умов такої діяльності надасть можливість з'ясувати ризики для психологічної стійкості військового керівника, що разом з аналізом наукової літератури та практичної діяльності керівників на кордоні допоможе виявити складові структури психологічної стійкості керівників органу охорони державного кордону України.

Як свідчить аналіз наукової літератури, межі психологічної стійкості визначаються об'єктивними межами, що сутнісно зводяться до двох – потенційні можливості людини й об'єктивні вимоги до неї конкретної ситуації як системи умов, котра підтримує чи нівелює по-

тенціал стійкості [6, с. 27]. Звідси психологічну стійкість керівника можна розглядати як здатність передбачати і зберігати функціональну спроможність як до всіх психофізіологічних функцій організму, так і до вимог підтримки ефективності діяльності у різних, у тому числі екстремальних, ситуаціях.

У психологічному аспекті психологічна стійкість становить певне згармонювання розвитку інтелектуальних, емоційно-вольових та особистісно-професійних властивостей і рис, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій у процесі управлінської діяльності й дотриманні, визначенні конкретної життєвої стратегії [7, с. 76]. З урахуванням цього визначення психологічна стійкість керівника органу охорони державного кордону – це завжди комплексно сформована його багатокomпонентна психічна організація у поєднанні з особистісною спрямованістю та ступенем напруження на певний момент часу.

Отже, сутністю психологічної стійкості керівника органу охорони державного кордону є специфічна індивідуально-професійна орієнтація і передусім спрямованість на певні цілі, що характеризують його фаховий, моральний та особистісний потенціал.

Подальший аналіз феномена психологічної стійкості покликаний дати наукову відповідь щодо визначення умов досягнення її бажаного рівня. І тут важливе значення має врахування чинника емоцій. Проведене дослідження надає можливість зробити висновок, що для керівника органу охорони державного кордону в управлінні собою емоції мають домінуюче значення, оскільки належать до процесів внутрішньої регуляції поведінки. Як суб'єктивна форма вираження потреби емоції передують діяльності щодо їх задоволення, спонукаючи і спрямовуючи її. За емоційних станів відбуваються зміни у діяльності органів дихання, залоз внутрішньої секреції, кісткової і гладкої мускулатури тощо. Тому саме емоції багато в чому відображають стан психологічної стійкості.

Отже, емоційні особливості займають важливе місце у психологічній структурі індивідуальності та впливають на процес та ефективність діяльності керівника органу охорони державного кордону. Натомість дослідження показало, що широке коло проблем неповно відображено

у спеціальних роботах, що стосуються регулюючого впливу емоцій на діяльність, насамперед на управлінську. Це вимагає експериментального вивчення емоційних характеристик керівника органу охорони державного кордону під кутом зору їх більш суттєвої ролі у його управлінській діяльності, коли він повинен ефективно розвивати всі компоненти творчого потенціалу. Тут важливо, крім зазначених напрямків, урахувати вагомість емоцій у процесах регуляції і саморегуляції, адже емоції відображають ставлення людини до внутрішнього і зовнішнього світів. Важливими при цьому є гуморальна дія емоційного порушення на організм через зміни у діяльності функцій залоз внутрішньої і зовнішньої секреції, коли переживання становлять суб'єктивне відчуття емоційного стану, а також особливості впливу стеничних та астенічних емоцій на психічні функції, стан і діяльність керівника, інші особливості та залежності його професійної діяльності.

Разом з емоціями у психологічній стійкості керівника органу охорони державного кордону особливе значення має вольова регуляція. Аналіз результатів психологічних тестувань керівників органу охорони державного кордону надає можливість стверджувати, що, з одного боку, для подолання емоційних "сплесків" їм потрібно знаходити внутрішні резерви. І чим частіше вони звертаються до вольового регулювання свого емоційного стану, тим більше у них розвинені засоби такої регуляції. До того ж здібніші управлінці знаходять рішення проблемних ситуацій шляхом інтелектуальних зусиль, не вдаючись до надмірних вольових зусиль, а значною мірою використовуючи свій творчий потенціал, основу якого становлять сформовані особистісно-професійні якості. З іншого боку, найбільш значущими для психологічної стійкості є такі види компетентностей, як емоційна, інтелектуальна, вольова і професійна у їх гармонійному взаємозв'язку. Без урахування або без чіткого розуміння цих характеристик-компетенцій психіки керівника органу охорони державного кордону неможливо забезпечувати бажану психологічну стійкість керівника задля здійснення ним ефективної управлінської діяльності, підвищення психологічного захисту і покращення психічного здоров'я у цілому [3].

Для нашого дослідження важливо також враховувати, що вольовий процес супроводжується специфічним переживанням, який мож-

на позначити терміном “вольове зусилля”. Таке зусилля – сутнісний і водночас найпростіший елемент вольового акту. Скажімо, поширена думка, що напруження, яке відчуває людина при труднощах, є механізмом їх подолання. Отож, без вольового зусилля вона не могла б домогтися належної мобілізації ресурсів, бажаного підвищення свого енергетичного потенціалу, необхідного для діяльності.

Для керівника органу охорони державного кордону важливим моментом є не те, які вимоги ставляться до його вольової поведінки, а те, які вимоги він сам перед собою ставить. Вольова дія, як і будь-яка інша усвідомлена, цілеспрямована дія, має мотив, котрий закономірно обумовлює діяльність за допомогою спонукальної функції волі як на підготовчій стадії, так і в процесі управлінських виявів, що і визначає повноту розвитку його психологічної стійкості. Це, безумовно, неможливо без достатнього рівня інтелектуального розвитку керівника і сформованості у нього найважливіших особистісно-професійних рис (цілеспрямованість, відповідальність, мужність тощо).

Пілотне дослідження показало, що у психологічній стійкості керівника органу охорони державного кордону важливе значення має його інтелектуальний потенціал. Хороший інтелект – це засаднича системна основа, без якої розвиток психологічної стійкості керівника не може набути усвідомленості, цілеспрямованості, оптимальності. Це складна психологічна система, яка без освоєння певних норм мислення та вироблення культури мислення в контексті минулого й сучасного не може виконати винятково важливої функції – домогтися ефективного розвитку його психологічної стійкості. Інтелект як сукупність розумових здібностей людини забезпечує цілісність і гармонійність відображальної діяльності мозку. Тому, й інтелект керівника органу охорони державного кордону доцільно розглядати як диференційовану цілісність, що складається із психологічних процесів, механізмів, функцій і властивостей. До того ж інтелект, самооцінка, мотивація, тривожність входять до складу інтелектуального потенціалу такого керівника. Причому, взаємодія цих компонентів спричиняє підвищення чутливості особистості до інтелектуальних явищ, до виникнення мотивації пізнавального успіху і розвитку інших важливих властивостей, зокрема особистісно професійних рис керівника.

Оскільки, на нашу думку, інтелектуальний потенціал має досить суттєвий вплив на ефективний розвиток психологічної стійкості керівника органу охорони державного кордону, вважаємо за доцільне включити його, як й інші виявлені складові, до структури його психологічної стійкості у сфері професійної діяльності. Психологічний аналіз останньої свідчить про актуальність і такої складової, як особистісно професійні риси, які доцільно розглядати в концептуальній єдності із процесами-актами пізнання, мислення, розвитку, діяльності. Це дозволить охопити всі взаємозв'язки і залежності останніх із психологічною стійкістю у межах професійного військового управління.

Особистісно професійні риси розкривають етапність опанування керівником органу охорони державного кордону тих чи інших знань, норм, умінь, навичок і цінностей, професійних позицій і психолого-акмеологічних інваріантів. У межах цього дослідження вони одномоментно фіксують ступінь пізнання та етапність розвиткового діяння управлінця, а тому є одночасно і щаблем пізнання, і щаблем розвитку, і щаблем його саморегуляції як керівника органу охорони державного кордону – особистості та суб'єкта саморегуляції своєї військово-професійної діяльності.

Крім того, особистісно-професійні риси неподільно пов'язані зі структурою і змістом діяльності керівника органу охорони державного кордону. В актах свого творчого самодіяння військовий керівник не лише утверджується, а й сам визначається. Тому за тим, що він робить, можна визначити й те, ким він є. Звідси, одним із напрямів його діяльності доцільно визначати той, що полягає у самоформуванні його як керівника та особистості.

За діяльнісного підходу особистісно професійні риси – це, безумовно, системне утворення керівника органу охорони державного кордону, що становить сутнісне наповнення процесу його відповідної діяльності, пов'язане із соціальним довкіллям, і має суб'єктивну форму вираження. У науці проблему співвідношення діяльності та особистісно-професійних рис глибоко вивчено у межах психології управління, де їх розглядають не як невизначену необхідність для керівника органу охорони державного кордону властивість, а як конкретно вимірюване опредметнення особистості. Ці властивості-риси прямо

пов'язані з його професійною діяльністю, тобто з результативністю вирішення військових проблемних завдань. При цьому, має значення вивчення психологічних аспектів аналізу компетентності, з особистістю – як у цілому, так і з її підсистемами.

Розвиток особистісно-професійних рис військових керівників як процес зміцнення їхньої психологічної стійкості доцільно розглядати у двох аспектах – за етапами розвитку цих властивостей і за дієвістю психологічної стійкості й успішністю вирішення практичних завдань. Як було показано у дослідженнях К. Платонова, тут необхідно виокремити п'ять рівнів розвитку особистісно-професійних рис: дуже низький, що свідчить про вміння або властивість, котра лише почала формуватися або її немає; низький, що ототожнюється з незадовільною ефективністю діяльності; середній, що характеризує сформовані вміння або властивості у цілому, які дозволяють працювати в діапазоні необхідної ефективності; достатньо високий, що вказує на високий розвиток названих рис, котрі дозволяють працювати особі вище вимог прийнятної досконалості; високий і дуже високий, що означає такий розвиток рис і умінь, котрі надають особі змогу працювати на рівні професійної майстерності [8].

Крім п'ятирівневої системи, розроблено підходи, зорієнтовані на трирівневу оцінку, відповідно до якої виокремлюють неприйнятний рівень розвитку властивостей і умінь, прийнятний і бажаний. Вибір рівнів оцінки здебільшого залежить від ступеня деталізації і точності опису діяльності керівників органів охорони державного кордону, їхніх рис і можливостей застосовувати інтегральні схеми для оцінки психологічної стійкості підлеглих. Зазначені ознаки особистісно-професійних рис за своїми характеристиками свідчать про виняткову роль у розвитку психологічної стійкості військовослужбовців.

Отже, аналіз наукової літератури, структури управлінської діяльності та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону надав змогу конкретизувати структуру їх психологічної стійкості, яка містить, на наш погляд, такі складові: волюва регуляція емоційного стану; професійна компетентність у сфері діяльності; психічні властивості нервової системи; інтелектуальний потенціал; особистісно професійні риси (рис.).

Структура психологічної стійкості керівника органу охорони державного кордону

Гармонійний розвиток зазначених складових забезпечить успішність вчинкових дій і поведінкових реакцій, що здійснюються у контексті управлінської діяльності. Проте така діяльність характеризується багатофункціональністю і стресогенністю, а тому, вимагає еталонної психологічної стійкості та функціональної компетентності.

Висновок. Аналіз наукової літератури та практичної діяльності керівників органів охорони державного кордону надав можливість з'ясувати, що сутністю психологічної стійкості керівника органу охорони державного кордону є специфічна індивідуально-професійна орієнтація і передусім спрямованість на певні цілі, що характеризують його фаховий, моральний та особистісний потенціал. Структура психологічної стійкості керівника органу охорони кордону має такі складові: вольова регуляція емоційного стану; професійна компетентність у сфері діяльності; психічні властивості нервової системи; інтелектуальний потенціал; особистісно професійні риси.

Перспективою подальших розвідок у даному напрямі є визначення чинників розвитку психологічної стійкості керівників органу охорони державного кордону.

Список використаної літератури

1. Андрощук О. Ю. Психологічні особливості соціалізації майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі професійної підготовки : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Андрощук Олена Юрївна ; Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2010. – 217 с.
2. Міщук І. М. Основи й особливості психопрофілактичної роботи в Державній прикордонній службі України / І. М. Міщук // Науковий вісник Державної прикордонної служби. – 2003. – № 5. – С. 45–47.
3. Потапчук Є. М. Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія / Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України, 2004. – 323 с.
4. Прищак М. Д. Психологія управління в організації [Електронний ресурс] / М. Д. Прищак, О. Й. Лесько. – Режим доступу : http://posibnyku.vntu.edu.ua/ps_v_org/431.html
5. Психология : учебник для технических вузов / под ред. В. Н. Дружинина. - С-Пб. : Питер, 2010. - 608 с.
6. Тышкова М. Исследование устойчивости личности детей и подростков в трудных ситуациях / М. Тышкова // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 27–34.
7. Малинин В. Р. Средства психической саморегуляции как фактор стабилизации деятельности в экстремальных условиях / Малинин В. Р. – М. : Пульс, 1995. – 212 с.
8. Платонов К. К. Проблемы способностей / Платонов К. К. – М., 1972. – 312 с.

*Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Франчук Ю. В.*

Грицына О. М. Составляющие части структуры психологической стойкости руководителя органа охраны государственной границы

В статье на основании анализа научной литературы и практической деятельности руководителей органов охраны государственной границы уточнена сущность и конкретизирована структура их психологической стойкости.

Ключевые слова: *структура психологической стойкости, руководитель, орган охраны государственной границы.*

Gritsyna O. **The Component Parts of the Structure of Psychological Stability of State Border Guard Units' Leaders**

The article based on the analysis of scientific literature and practical activities of state border guard units' leaders' refined essence and specified the structure of their psychological stability.

The psychological aspects of psychological stability is a some association harmonious development of intellectual, emotional and volitional, individual and professional characteristics and traits that ensure the success of professional actions and behavioral reactions during management activities and the determination of a specific life strategy. With this in mind, the psychological stability of state border guard units' leaders – it is always a complex multicomponent formed his mental organization combined with the personal orientation and the degree of stress at a particular time.

The essence of psychological stability of state border guard units' leaders is a specific individual and professional vocational guidance and, above all, focus on specific goals that characterize his professional, moral and personal potential.

The component parts of the structure of psychological stability of state border guard units' leaders are volitional regulation of the emotional state; professional competence in the field of activity; mental properties of the nervous system; intellectual potential; personal and professional qualities. The harmonious development of these component parts will ensure the success of actions and reactions that occur in the context of management.

Keywords: *structure of psychological stability, leader, state border guard unit.*